

UOT 101.1.:316 (Sosial fəlsəfə)**SOSIAL İNTELLEKT VƏ MENTALİTET TƏCRÜBƏSİ:
SOSIAL-PSIXOLOJİ TƏHLİL****S.H.ƏLİYEVƏ*****Bakı Dövlət Universiteti******sahibe71@mail.ru***

Məqalədə intellekt və mental təcrübənin əlaqəsi göstərilir. İntellektual məkanda mentalitetin psixoloji analizi koqnitiv nöqteyi-nəzərdən izah olunur.

Açar sözlər: koqnitiv təfəkkür, intellekt, mental təcrübə, mental struktur, mental mühit

Ən geniş mənada intellekt yüksək inkişaf etmiş və mürəkkəb orqanizmlərin psixi fəaliyyətinin xüsusi funksiyası kimi başa düşülür [1]. O, həmçinin informasiyanı yaddaşda saxlamaq və ötürmək qabiliyyəti, yeni biliklərin potensialı əsasında rəşional qərarın qəbul olunması, məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsinə nəzarət edilməsi, ətraf mühitdəki hadisələrin giymətləndirilməsi kontekstində şərh olunur. İntellekt, təfəkkür kimi mövcud mental strukturlar şəklində fərdi mental təcrübənin təşkili formasıdır. Həmin strukturlar mental məkani yaradır [7]. İntellekt, sosial fenomen olaraq, praktik fəaliyyət prosesində formalaşır. Obyektiv gerçəkliyin məntiqinə söykənən hərəkət təfəkkürün də inkişafı gedişini müəyyənləşdirir. Lakin bu iki anlayışı bir-birinə müncər etmək düzgün olmazdı, çünki təfəkkür prosesdir, intellekt isə həmin prosesin keyfiyyəti kimi başa düşülür [6, 285] intellekti insan tərəfindən gerçəkliyin dərk olunmasının əsas keyfiyyət mexanizmi də hesab etmək mümkündür. Qeyd edək ki, ədəbiyyatda intellektin funksiyaları olaraq öyrənmək qabiliyyəti, simvollarıdan istifadə etmək, ətraf mühitin qanunlarını fəal mənimsəmək kimi cəhətlər göstərilir. Bu keyfiyyətlərdən çıxış etsək, biz intellektin sosial təbiətə malik olması fikrini də söyləyə bilərik. Tədqiqatçı M.A.Xolodnaya hesab edir ki, intellektin təbiətini öyrənmək üçün «İntellekt nədir?» sualına deyil, ilk növbədə «intellekt öz xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı kimi nə deməkdir?» sualına cavab axtarmaq lazımdır [7,121-128]. Onun fikrincə, intellektin daşıyıcısı fərdi mental təcrübədir. Bu kontekstdə bizə elə gəlir ki, intellektin təbiətinin dərkində «mentalitet təcrübəsi» anlayışının araşdırılması mühüm metodoloji rol oynayır. Qeyd edək ki, həm intellekt, həm də onun təbiətinin öyrənilməsində zəruri olan mentalitet sosial-psixoloji idrakın

müəyyən pilləsini təşkil edirlər. Sosial-psixoloji reallığın özü bir bütövlükdür. Məsələn bundadır ki, psixoloji reallıq öz sosial mahiyyətindən təcrid olunarsa, eləcə də, sosial bütövlüyün psixoloji əsaslarına nüfuz edilməzsə, onun tədqiqi mümkün deyildir. Ümumiyyətlə, sosiallıq istər intellektin, istərsə də mentalitetin təbiətinə, düşüncənin mental strukturlarına xasdır. Sosiallıq konkret cəmiyyətdə ictimai münasibətlərin bu və ya digər xassə və xüsusiyyətlərinin məcmusudur. Sosiallıq elə bir ümumi xüsusiyyətdir ki, o fərdlərin və müxtəlif qrupların, ictimai münasibətlərin bu və ya digər xüsusiyyətlərinin inteqrasiyasının nəticəsi kimi çıxış edir. Müxtəlif sosial oriyentasiyalı fərdlər və qruplar arasında münasibətlərin xarakteri və məzmunu onların cəmiyyətin ayrı-ayrı ictimai strukturlarında tutduqları konkret mövqedən və oynadığı roldan asılıdır. Sosiallıq müxtəlif fərdlərin birgə fəaliyyətinin nəticəsidir [10, 478]. Bu səbəbdən, sosiallıq anlayışı məzmununa görə təbii və bioloji fenomenə daha geniş anlayışdır. Bu mənada, sosial psixoloji mühitdə formalaşan intellekti, mentaliteti sosial təbiətsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bu mülahizəni geniş kontekstdə götürsək, deyə bilərik ki, anlayışların və kateqoriyaların meydana gəlməsi problemin qoyuluşunun metodoloji şərtidir.

Ən ümumi şəkildə intellekt mövcud strukturlar şəklində fərdi mental təcrübənin təşkil formasıdır, onda biz burada mental məkan, mental strukturlar və mental təcrübə anlayışlarını da açıqlamalıyıq.

Mental məkan deyərkən inikasın elə bir subyektiv diapozonu nəzərdə tutulur ki, bunun çərçivəsində müxtəlif fikri «yerdəyişmələr» mümkün olur [3, 385-411]. Mental məkan mental təcrübənin dinamik forması olub subyektin sosial ətraf ələmlə idrakın qarşılıqlı münasibətlərində aktuallaşır. Belə məkanın daxilində müəyyən qaydada bir-birləri ilə əlaqəli olan mental obyektlər mövcuddur, başqa sözlə, yaddaşdakı mental xüsusiyyətlərin üzə çıxmasıdır. Özü də bu mental obyektlər həmin məkanın birbaşa münasibətlərdə olan elementləri, yaxud personajlarıdır. Ayrı-ayrı məkanlar nisbi müstəqil olsalar da, bir məkandan digərinə informasiyanın ötürülməsi yolları da istisna olunmur. Səciyyəvi cəhət budur ki, mental məkanlar real təcrübədə alternativ reallığı qurmaq üçün mühüm ilkin şərtidir. Burada modelləşdirmə mülahizələrinə üstünlük verilir, yəni yeni bir reallıq haqqında düşünərkən və təsəvvüründə onun obrazını yaradarkən, insandan məkanı formalaşdırmaq, onun obrazını yaratmaq qabiliyyəti, hər məkan üzrə bilikləri düzgün paylaşdırmaq bacarığı tələb olunur. Belə bir keyfiyyət sosial yaddaşın biliklərini canlandırmağa, həmin biliklərin düşüncədə tutduğu, kök saldığı səbəblərini öyrənməyə kömək edir. Bu sözün əsl mənasında intellektual fəaliyyətdir, real hadisələrin subyektiv mənzərəsini yaratmaq prosesidir. Başqa sözlə, həyatı problemləri subyektiv meyarlar, fərdi ölçülər kontekstində görmək, özü də intellektin gücü sayəsində dərk etmək mental təcrübə toplamaq formasıdır. Sosial gerçəklikdə hadisələr dəyişdikcə mentalitetdə formalaşmış obrazlar da dəyişir. Geniş kontekstdə götürülsə, sosial proseslərin subyektiv obrazını yaratmaq qabiliyyəti mentalitetin formalaşmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Sosial hadisələrin insan

tərəfindən necə görüldüyünü və duyulduğunu özündə ehtiva edən bu obrazlar mental təcrübənin məzmununu daha da zənginləşdirir. Bütövlükdə sosial idrak prosesi olan bu faktor mental təcrübənin intellektual fəaliyyətdə xüsusi dəyəri şərtləndirir. İnsanın sosial-intellektual imkanları ictimai- münasibətlər mühitində fəaliyyət göstərən fərdlərin çoxlu sayda müxtəlif ideyaları, obyektiv təsəvvürləri yaratmağa meyli olması ilə sıx bağlıdır. İnsanı sosial varlıq statusunda təqdim edən ən mühüm ictimai keyfiyyətlərdən biri budur. Bu mənada mental təcrübə insanın sosial mühitə idraki münasibətinin əsasında duran subyektiv-fərdi, sosial-psixoloji vəziyyətləri sistemidir. Həmin mental təcrübə, əslində obyektiv reallıq mənasında fərdilidir [5, 5-15]

Koqnitiv (idraki) təcrübə. Burada məqsəd isə idrak subyektinin əhatəsində baş verənlərin qanunauyğun, dayanaqlı aspektlərini şüurunda, yaddaşında həkk etdirməkdir. Başqa sözlə, bu növ təcrübənin başlıca təyinatı ətraf mühitin bütün səviyyələrdə düşüncəyə təsiri barədə cari, aktual informasiyanı operativ surətdə işləməkdir.

İntensional təcrübə şəxsiyyətin mentalitetində fərdi intellektual meyillərin mövcudluğundan xəbər verir. Bu təcrübənin təyinatı müəyyən predmet sahəsi üzrə subyektiv meyarları, həll axtarırlarının istiqamətlərini, informasiya mənbələrini və onların işlənməsi formalarını müəyyənləşdirməkdir. Belə bir təcrübəyə söykənərək reqlamentləşdirilmiş vəziyyətlərdə normativ vəzifələrin həllinə, qeyri-standart fəaliyyət sahəsində yeni ideyaların əldə edilməsinə, yeni biliklərin və vərdişlərin mənimsənilməsinə nail olmaq mümkündür. Deməli, burada söhbət sosial idrak fəaliyyəti, xüsusilə mentalitet üçün vacib problemlərə toxunulur: insan informasiyanı necə qavrayır və təhlil edir, öz intellektinə necə nəzarət edir və ümumiyyətlə, belə bir nəzarət mümkündürmü? İkinci bir məsələ: insan niyə məhz bu cür düşünür və öz məqsədi nəminə intellektindən necə istifadə edir. Bütün bu məqamlar «mentalitet» anlayışının açılmasında, mentalitetin insanın idraki fəaliyyətindəki rolunun başa düşülməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. İnsanın intellektual həyatını daim müşayiət edən arxetiplər mifologiyanın, dinin, incəsənətin mənbəyi olmuşdur. Arxetiplər bizi ənənəyə və ənənəni xarici aləmin ziddiyyətlərinə uyğunlaşdıraraq, nəsillərin varislik əlaqələrini təmin edir və mental həyat tərzinin qorunmasında yardımçı olur. Bir daha qeyd edək ki, bu prosesdə instinktiv davranış üstünlük təşkil edir. Ənənədən kənara çıxmaq, yəni arxetiplərə yenidən baxıb onları təshih etmək mentaliteti gərgin vəziyyətə salmaq deməkdir. Arxetip (yunanca - ilkin obraz) mifologiyada nəzəri təhlildə geniş istifadə olunan anlayış, ilk dəfə İsveçrə psixanalitiki K.Yunq tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Arxetiplər mühüm təsir qabiliyyətinə malikdirlər. Arxetipləri boğmaq deyil, əksinə olaraq diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Biz bu problemə ona görə toxunduq ki, intellektin formalaşmasında və mentalitetin ilkin ünsürlərinin yaranmasında obrazlılıq mühüm komponentlərdən biridir. Ümumiyyətlə, obrazlı başlanğıc hər bir mentallığın əsasıdır. Mentalitetlə mədəniyyətin bir-birinə təsir mexanizmlərini nəzərdən keçirməzdən əvvəl «mentalitet» anlayışının tərifləri

barədə müəyyən mülahizələrin söylənməsinə ehtiyac duyulur. Geniş mənada mentalitet yalnız özünü identifikasiya deyil, yəni insanın özünü bu və ya digər millətə, ictimai təbəqəyə, peşəyə, cinsə, yaşa aid etməsi deyil, həmçinin özünün mənsubluğu, yəni mədəniyyət, dil və yaşadığı ərazisi, tarixi keçmişi və davranış stereotipləri haqqında müəyyən biliklərdir. Etnopsixoloqlar bunu «Biz» obrazı adlandırırlar. Bu təsəvvürlər həmişə emosional məzmun daşıyırlar. Dar mənada mentalitet insanın dünyaya münasibəti, ona reaksiya verməsidir. Başqa sözlə, mentalitet müxtəlif sosial qıcıqlanmalara reaksiyanı şərtləndirən dayanaqlı dünyaqavrayışı vasitəsidir. Mentalitetin nüvəsini, onun mahiyyət məzmununu çoxlu sayda arxetiplər, stereotiplər, mifologemlər, ənənələr, həmçinin sosiomədəni sistemində fərdin davranışına oriyentiplər verən iyerarxiyalaşmış norma və dəyərlər təşkil edir. Mentalitet istifadə olunan priyomlardan, vasitələrdən, aləmin qavrama və başa düşmə prinsiplərindən asılıdır. Bəziləri ümumi şəkildə, digərləri konkret formada düşünür. Elə şəxslər də var ki, daha çox məntiqi rəhbər tutur, obyektiv faktlardan istifadə edir, bir başqası isə məntiqi nəzərə almır, öz subyektiv təcrübəsi ilə kifayətlənir. Konkret fərdin mentallığında onun formalaşdığı mühit üçün xarakterik olan təfəkkür stereotipləri öz ifadəsini tapır. Cəmiyyətdə yaşayan insan istər- istəməz fəaliyyət göstərdiyi gerçəkliyin təfəkkür nümunələrini əxz edir, solumun intellektual ənənəsinin təsirini hiss edir. İntellektindən və mentalitetindən asılı olaraq insan özünün həyat məqsədlərini və dəyərlərini üzə çıxarır.

İntellektin formalaşması təfəkkürün mental keyfiyyətlərinin yaranması və formalaşması prosesidir. Təbii ki, intellektin formalaşmasını informasiyasız təsəvvür etmək mümkün deyil. Buna görə də onun mühüm funksiyalarından biri informasiyanı işləməkdir. Lakin intellektin yüksək inkişaf səviyyəsi daha çox sosial-psixoloji davranışın fəallığının tənzimləməsində təzahür edir. Təfəkkürün və davranışın bir çox mental xüsusiyyətləri də bu prosesdə üzə çıxır. Şəxsiyyətin daxili aləmi onun intellektinin sosial-psixoloji məkanıdır. Obrazlı desək, insan öz aləminə daxili aləmin «girməsinə» imkan verir və bu aləmi özlüyündə rəşional dərk etməyə çalışır ki, məkanda özünün həyatını düzgün qursun. Əgər bu mülahizəyə sağlām düşüncə fəlsəfəsindən yanaşsaq, deməliyə ki, düzgün qurulmuş o həyatdır ki, insana fərdi sosiomədəni dəyərlərdən rəş istifadə etmək imkanları verir. Məhz buna görə də, insanın intellekti və şüuru daim xarici aləmlə yaradıcı təmasda olmalıdır. Biz qeyd etdiyimiz sosial-psixoloji mexanizmin özü olduqca mürəkkəb və rəşgarəşg fenomenidir, çünki o, daim dəyişmədə, dinamikadadır. Transformasiya prosesləri göstərir ki, bu gün bərqərar olmuş sosial reallıqlar insanın iradəsindən asılı olmayaraq tamamilə yeni problemlər meydana gətirir, dünən hakim kəşilmiş ideyalar bu gün rədd edilir; xarici aləmin qeyri-müəyyənliyi, xüsusilə etiraf edək ki, müasir cəmiyyətdə transformasiya proseslərindən irəli gələn qeyri-müəyyənlik totalitar rejimdə formalaşmış daxili aləm tərəfindən çox çətinliklə qavranılır, aktual şüur böyük təzadlarla üzləşməli olur.(2,41-53.)

Lakin sosial reallıqların dərkə prosesində açılan şüurun özü infor-

masiyanı modelləşdirərkən, təhlil edərkən və qərar qəbul edərkən düzgün model yaradana kimi çoxlu səhvlərə yol verir. Bu şərhlərin kökü bundadır ki, (ilkin izah olaraq) informasiyanı şüur öz seçimi ilə qəbul edir, yəni o bu zaman sanki artıq ilkin qərar qəbul etmiş olur, həmin informasiya dolayısı yolla qərarın tərkibinə daxil olur.

Şəxsiyyətin sosial-psixoloji məkanında şüurda «mən»in qarşısında iki informasiya qütbü durur: arzu edilən və qavranılan, yəni şüurlu «mən»in məzmunu və xarici aləmin bilikləri durur, «mən»lə aləmin qarşılıqlı təsiri prosesi gədir. Yeri gəlmişkən, bu proses avtomatizmə keçdikcə, artıq insan özünə nəzarət edə bilmir, şüur özünün aşağı səviyyələrinə enir, təhtəşüurda arxetiplər önə çıxır, insanı tipik həyat situasiyalarında standart davranış hərəkətlərinə sövq edir. Bu baxımdan mentalitetin öyrənilməsi üçün təhtəşüurda yerləşən və həyat tərzinin tərkib hissəsi olan arxetiplərin rolu böyükdür. Bu sivilizasiya və mədəniyyətlə bağlı problemlər baxımından çox az öyrənilmiş sahədir. Biz deyərdik ki, «daxili aləm və mentalitet» probleminin öyrənilməməsi, demək olar ki, ictimai, humanitar elmləri, müəyyən mənada inkişafdan dayandırmışdır. Məhz bu faktor mentalitet nəzəriyyələrinə müraciət etməyi daha da aktuallaşdırır. Beləliklə, ibtidai sosial intellektin inkişafı mental təcrübənin təşəkkülü ilə paralel getmiş, insan şüurunun formalaşmasının ilkin mərhələsini təşkil etmiş, gələcək mədəniyyətin yaranması üçün ilkin intellektual baza olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Большой толковый словарь по культурологии. М.: ВЕЧЕ-АСТ, 2003, 512 с.
2. Банс В. Элементы неопределенностей в переходный период // журн. «Полис», 1993, №1, с.41-53
3. Дисмор Дж. Ментальные пространства с функциональной точки зрения // Язык и интеллект. М.: Прогресс, 1996, 512 с
4. Данилова Л.В. Традиция как специфический способ социального наследования // журн. «Сов. Этнография», 1981, №3, с.42-51.
5. Каган М.С, Эткин А.М. Индивидуальность как объективная реальность // журн. «Вопросы психологии», 1989, №4, с. 5-15.
6. Кликс Ф. Пробуждающееся мышление. У истоков человеческого интеллекта. М.: Прогресс, 1983, 302 с.
7. Холодная М.А. Психология интеллекта. СПб.: Питер, 2002, 272 с
8. Психологический энциклопедический словарь. М.: МТК Велби, Проспект, 2006, 560 с.
9. Российская ментальность. Материалы «Круглого стола» // журн. «Вопросы философии», 1994, №1, с. 3-21.
10. Российская социологическая энциклопедия. М.: Норма, 1998, 478 с.
11. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание: человек и мир. СПб // журн. «Питер», 2003, 522 с.

**ОПЫТ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА И МЕНТАЛИТЕТА:
(социально-психологический анализ)**

С.Г.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается разница между мышлением и интеллектом. Комментируется психологический аспект в интеллектуальном развитии ментальности с точки зрения когнитивности.

Ключевые слова: когнитив, мышление, интеллект, ментальный опыт, ментальная структура, ментальное пространство.

**SOCIAL INTELLECT AND MENTAL EXPERIENCE
(social and psychological analysis)**

S.G.ALIYEVA

SUMMARY

The presented article reveals the difference between consciousness and intellect. The psychological analysis of mentality in the intellect space is cognitively commented.

Key words: mental area, mental structures, mental experience, cognitive consciousness, intellect.